

Journal of Economy Culture and Society

ISSN: 2602-2656 / E-ISSN: 2645-8772

Derleme Makale / Review Article

SSCB ve Sonrası Dönemde Avrasya Bölgesinde İbn Haldun ve Düşünceleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Studies on Ibn Khaldun and His Thought in Eurasia: Soviet and Post-Soviet Periods

Abulfez SÜLEYMANOV¹

¹Üsküdar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.S. 0000-0003-1894-5232

Corresponding author:

Abulfez SÜLEYMANOV,
Üsküdar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-mail: abulfaz.suleymanov@uskudar.edu.tr,
asuleymanov@yahoo.com

Submitted: 23.05.2018**Revision Requested:** 30.05.2018**Last Revision Received:** 20.07.2018**Accepted:** 23.07.2018

Citation: Suleymanov, A. (2019). SSCB ve sonrası dönemde Avrasya bölgesinde İbn Haldun ve düşünceleri üzerine yapılan çalışmalar. *Journal of Economy Culture and Society*, 59, 277-291.
<https://doi.org/10.26650/JECS426299>

Öz

İbn Haldun'un düşünceleri dünyanın farklı bölgelerinde yoğun ilgi görmüştür. Eski SSCB ve sonrası dönemde bu konu hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır. Sovyet döneminde Batsiyeva, Barthold, Kirabayev, İgnatenko ve Smirnov gibi bilim adamları tarafından İbn Haldun'un düşünceleri felsefe, tarih ve sosyoloji bilimi boyutlarıyla ele alınmış, onun devlet ve topluma ilişkin görüşleri irdelenmiştir. Bu çalışmalarda, birtakım ideolojik yaklaşımlar dolayısıyla, daha ziyade İbn Haldun'un düşüncelerinin hümanist yönü üzerinde durulmuş ve İbn Haldun'un görüşleri sınıf olgusu bağlamında ele alınmıştır. Bu dönemde İbn Haldun'un çalışmaları aynı zamanda tarihçilerin ve şarkiyatçıların ilgisini çekmiş ve tarihçiler özellikle Kuzey Afrika toplumlarının tarihini araştırmak için İbn Haldun'un Kitab el-Iber adlı eserini ana kaynaklardan biri olarak kabul etmişlerdir. İbn Haldun'a Marksist bakış açısıyla yaklaşan çalışmalar, onun en fazla iktisat ve tarih ile ilgili görüşlerini ele almıştır. Bununla birlikte, Mukaddime'nin Rusçaya henüz tam olarak çevrilmediği dikkate alınacak olursa, İbn Haldun'la ilgili Rus literatüründe söz konusu olan çalışmaların bir bakıma yetersiz kaldığı söylenebilir.

SSCB dönemi sonrasında da İbn Haldun'un ilim geleneğine olan yoğun ilgi devam etmiş, hem Rusya hem de bağımsızlıklarını kazanan yeni Türk Cumhuriyetleri'nde konuya ilişkin çok sayıda eserler verilmiş ve ayrıca düşünürün görüşlerini pek çok yönden ele alan doktora tezleri yapılmıştır. Özellikle İbn Haldun'un "asabiyet" kuramı bu ülkelerin bağımsızlığı bağlamında ortaya çıkan yeni durumları açıklamak üzere sıkça başvurulan bir görüş haline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, SSCB, Avrasya, Türk Cumhuriyetleri, felsefi ve sosyolojik öğretiler

ABSTRACT

The ideas of İbn-Khaldun have attracted great attention in different parts of the world. There have been many studies on this subject during and after the Soviet period. During the Soviet period, scholars like Barthold,

Kirabayev, Ignatenko, and Smirnov not only explored İbn Khaldun's scientific thoughts on philosophy, history and sociology, but also his views on state and society. In these studies, due to some ideological approaches, the emphasis was placed more on the humanistic dimension of İbn Khaldun and his views were dealt within the context of the phenomenon of class. In this period, İbn Khaldun's work also attracted the attention of historians and orientalist, and historians considered İbn Khaldun's *Kitab al-Ibar* as one of the main sources for studying the history of North African societies. Studies which approached İbn Khaldun from a Marxist perspective treat mainly his views on economics and history. Besides, considering that *Muqaddimah* has not yet been translated to Russian, it can be said that Russian studies on İbn Khaldun is not adequate.

After the USSR period, there is a growing interest in İbn Khaldun's scientific tradition and both Russia and the newly independent Turkic Republics produced numerous works in relation to the subject and his views were analyzed in various dissertations. Especially İbn Khaldun's theory of "asabiyyah" has often been used to explain the newly emerging situations in the context of the independence of these countries.

Keywords: İbn Khaldun, USSR, Eurasia, Turkic Republics, philosophical and sociological teachings

EXTENDED ABSTRACT

The rich ideas of İbn Khaldun, one of the most important thinkers in Islamic history, on subjects like society, history, politics, city, country, and civilization have influenced many thinkers and scholars in the East and the West. İbn Khaldun's political and social thought has aroused great interest in the Eurasia region, where the Russian language is commonly spoken. A large number of books, theses, and papers have been written about İbn Khaldun during the USSR and post-USSR periods in different countries in the region. During the Soviet period, İbn Khaldun's ideas were tackled in philosophical, historical, and sociological dimensions, and his views on state and society were analyzed by scholars such as Batsiyeva, Barthold, Kirabayev, İgnatenko, and Smirnov. It is seen that the majority of the works from that period bear the ideological forms of that period, especially the historical materialist perspective. Studies which approached İbn Khaldun from a Marxist perspective treat mainly his views on economics and history. Those who examined İbn Khaldun's views on economics claimed that economics constitutes the main dynamics of social change/transformation in his thought. However, İbn Khaldun has been studied by relying generally on disciplines such as philosophy, sociology, politics, and economics.

A significant part of the analyses on İbn Khaldun during the Soviet era were about his works concerning methodology and philosophy of history. İbn Khaldun's works have an important place particularly in scientific research about the history of Islam. Likewise in the post-USSR period, there is a growing interest in İbn Khaldun's scientific (*ilim*) tradition, and several works and dissertations were produced on the subject in both Russia and the newly independent Turkic Republics.

In this period, many studies have elaborated İbn Khaldun's thoughts on the state, economics, society, and education. Besides, it should be noted that not all parts of *Muqaddimah* were examined. Researchers have usually emphasized only a certain part of *Muqaddimah* while trying to present a holistic picture of his concept. It also appears that many researchers tend to compare İbn Khaldun's ideas with European philosophers, sociologists, political economists, and culturalists of later periods.

In these studies, analyses were done about the conceptualizations of İbn Khaldun on power and state. In addition, an emphasis was put on his social-philosophical and historical-philosophical views by investigating their place in İbn Khaldun's philosophy. In this respect, Zolotuhin's dissertation should be highlighted. Indeed, he attempts to handle the concepts in *Muqaddimah* in a holistic approach and, relying on Smirnov's methodology, determines their relations and connections by revealing the meanings of the main concepts.

At the same time, considering that *Muqaddimah* has not yet been translated to Russian, it can be said that Russian studies on Ibn Khaldun are not adequate. This situation is due to the fact that it is very difficult to translate Ibn Khaldun's terminology to translate from Arabic to other languages. This hardship is experienced in approaching his works as well. That is why the analyses about Ibn Khaldun remain in a narrow scope in which scholars' views happen to be repetitive in various aspects.

It is observed that there has been a growing interest for Islamic thinkers as a return to tradition in Turkic Republics that gained independence after the collapse of USSR in 1991. Accordingly, Ibn Khaldun has been one of those figures. Especially his concept *asabiyyah* has been frequently used in order to clarify new circumstances emerged after these countries have become independent.

It should be pointed out that in Azerbaijan more studies done on Ibn Khaldun as researchers from Azerbaijan have the means to benefit from Turkish sources along with the Russian ones. Besides Azerbaijan, researchers from the Republic of Tajikistan are also interested in Ibn Khaldun's thought. However, in Kazakhstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, Ibn Khaldun-related works are limited to the sections about his views on state government in political science books, and encyclopedia entries.

1. Giriş

İslam tarihindeki önemli düşünürlerden biri olan İbn Haldun'un toplum, tarih, siyaset, şehir, köy, medeniyet gibi konular üzerinde ortaya koyduğu zengin içerikli görüşleri, Doğu'da ve Batı'da birçok düşünürü ve bilim insanını etkilemiştir. (Okumuş, 2006, s. 144). Bu yüzden, İbraniceden Japoncaya kadar çok sayıda dilde İbn Haldun ve görüşleriyle ilgili yazılmış eserlere rastlamak mümkündür. İbn Haldun'un siyasi ve sosyal fikirleri Rus dilinin yaygın olarak kullanıldığı Avrasya coğrafyasında da büyük bir ilgi ve alaka uyandırmıştır. SSCB ve sonrası dönemde bölge ülkelerinde İbn Haldun hakkında pek çok kitap, tez ve makale kaleme alınmıştır. Bu çalışmalarda İbn Haldun'un eserlerine ve düşüncelerine yaklaşımlar farklılık arz etmektedir. SSCB döneminde yapılan çalışmaları dikkate aldığımızda, bu çalışmaların önemli bir kısmının düşünürün görüşlerini dönemin ideolojik kalıplarıyla, özellikle tarihsel materyalist bakış açısıyla değerlendirildiği görülmektedir. Öte yandan pek çok çalışmada İbn Haldun, genellikle felsefe, sosyoloji, siyaset ve ekonomi gibi disiplinler esas alınarak araştırılmıştır. Düşünürün fikirlerine karşı duyulan ilgi günümüzde de sürmektedir. Nitekim yeni dönemde, özellikle Sovyet sisteminin dağılmasının etkisiyle bu ilginin mahiyetinde kısmen farklılık meydana gelmiş, daha doğru bir ifadeyle bu ilgiye yeni bir boyut eklenmiştir. Bu bağlamda çağdaş politik süreçleri İbn Haldun düşüncesinden yola çıkarak açıklama isteğine sıkça rastlanmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, hem SSCB döneminde hem de sonraki dönemde bölge ülkelerinde İbn Haldun'un düşünce mirası ile ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermek ve araştırmacıların onun ortaya koyduğu felsefi ve sosyolojik öğretiler doğrultusunda yaptıkları değerlendirmelerin bir analizini yapmaktır. Bu amaç doğrultusunda araştırmamızda Avrasya coğrafyasında, Sovyet döneminden bu yana İbn Haldun'dan bahseden veya onun görüşlerine değinen ağırlıklı olarak Rusça ve kısmen bazı Türk lehçelerinde yapılan çalışmaları konu edindik.

2. Sovyet Döneminde İbn Haldun Çalışmaları

SSCB'de 1920'lerden sonra sosyal bilimlerde Marksist metodolojinin yaygın kabul görmesi ile birlikte, Marksist düşünce geleneğine yakınmış gibi zikredilen İbn Haldun'un çalışmalarına ilgi artmıştır. Sovyet etnograf V.İ. Anuchin'a göre, Ekim Devrimi'nin önderi ve Sovyet Devleti'nin kurucusu Lenin de İbn Haldun'un eserlerine ilgi göstermiş ve "Doğuda bunun gibi başka filozof yok mu?" diye sormuştur. (Lenin ve Gorkiy, 1958, s. 210)

İbn Haldun hakkında Rusça yayımlanan ilk eserler arasında M. Levin, A.Belyaev ve V.Barthold gibi tarihçilerin çalışmaları yer almaktadır. Dikkat çeken bir husus ilk dönemlerde yapılan çalışmalarda İbn Haldun'un sosyolog olarak nitelendirilmesidir. Nitekim Levin 1926 yılında İbn Haldun'un görüşlerini tanıttığı makalesinin başlığında "XIV. yy'ın Arap Sosyoloğu İbn Haldun" başlığını kullanmaktadır (Levin, 1926). Belyayev 1940'larda kaleme aldığı makalesinde İbn Haldun'un tarihi ve sosyolojik kuramlarından bahsetmektedir (Belyayev, 1940). Ünlü tarihçi V. Barthold, İbn Haldun'un dünya tarihi *Kitâbu'l-İber*'inde ve bu esere giriş olarak kaleme aldığı *Mukaddime*'sinde tarihin anlatı tarzında ele alınması yerine, pragmatik bir tarih incelemesi yapıldığını ve tarihsel sürecin yasalarının ortaya konduğunu; ve bu itibarla da bunun Arap literatüründe yapılan ilk ve tek girişim olduğunu söylemektedir. Barthold, İbn Haldun'un teorisinin temelinde, siyasi yapıların değişmesi yerine ekonomik yaşam koşullarının değişmesi ile göçebe (kırsal) hayattan yerleşik (kentsel) hayat tarzına geçiş olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte Barthold İbn Haldun'u eski ve yeni çağ düşünürleri gibi kendi teorisini gerçek tarihsel olaylara uygulayamamakla da eleştirmektedir. Barthold, *Mukaddime*'yi, "vasat bir binanın güzel bir (ön) yüzü"

olarak tanımlamıştır. Barthold'a göre İbn Haldun'un söz konusu eseri, giriş bölümü hariç, olağan bir derleme niteliğindedir (Barthold, 1992, s.78).

V. Barthold'un İbn Haldun ile Timur arasındaki tarihi görüşmeyi anlatan "Timur ve Timurlular" makalesi de ilgi çekicidir. (Barthold 1963, s.159) Barthold'a göre "Timur gençliğini sadece askeri tatbikatlara ayırmış ve eğitim almamıştır. Okuma-yazması dahi bulunmamaktadır. Ancak kendi halkının kültürel yaşantısına yabancı değilmiş. Bilim adamlarıyla yaptığı görüşmeler sayesinde (onun Türkçe dışında Farsça da konuştuğu belirtilmektedir) çeşitli bilimler hakkında bilgi birikimine sahip imiş". Barthold, Timur'un bu niteliğiyle ünlü tarihçiyi hayrete düşürdüğünü ifade etmektedir.

Mukaddime'nin Rusça'daki en ayrıntılı incelemesi, eserleri günümüzde bile bu alanda yapılan en kapsamlı çalışmalarından biri olarak kabul edilen Sovyet dilbilimci Svetlana Batsiyeva (1928-1982) tarafından yapılmıştır. Bu bağlamda Batsiyeva'nı, *Mukaddime'nin* belirli parçalarını Arapçadan Rusçaya çevirmek suretiyle İbn Haldun'u Sovyet okurlarına tanıtan ilk Sovyet araştırmacı olarak nitelemek mümkündür. *Mukaddime'nin* küçük bir bölümünün Batsiyeva tarafından yapılmış Rusca tercümesi ilk defa olarak 1961 yılında Moskova' da basılan "IX-XIV. Yüzyıl Yakın ve Orta Doğu Ülkeleri Düşünürlerinin Seçilmiş Eserleri" kitabının içinde okurlarla buluşmuştur (Haldun, 1961). Araştırmacılar, Batsiyeva'nın 1979'da *Mukaddime'nin* ilk cildinin ve kısmen ikinci cildinin tercümesini tamamladığını ve bunun üzerinde yorumlar yapıldığını, çevirinin el yazmasının muhafaza edilerek 2001 yılında arşivlendiğini söylemektedirler. Ayrıca söz konusu çeviri eserinin değeri dikkate alındığında, günümüzde yayınlanmasının zaruri olduğu belirtilmektedir. (Zolohutin, 2009, s. 160).

Batsiyeva'nın düşünüre ilişkin çalışmaları sadece tercümeyle sınırlı kalmamış, araştırmalarında İbn Haldun'un eserlerini ve dünya görüşünü, Müslüman Doğu tarihindeki önemini, tarihsel, felsefi, toplumsal ve siyasi görüşlerini geniş bir şekilde incelemiştir. Barthold gibi oryantalist bakış açısını benimsemiş bir akademisyen olan Batsiyeva, 16 Haziran 1959'da Leningrad Devlet Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi Arap Filolojisi Bölümü'nde "XIV. Yy.'ın Tunuslu düşünürü İbn Haldun'un Sosyal Yaşamın Doğası Kitabı" başlıklı doktora tezini savunmuştur. Kendi tercümesine yazdığı kapsamlı "Önsöz"de Batsiyeva, Müslüman ve Batı dünyasında önemli yere sahip bir düşünür hakkında geniş bilgi vermekle birlikte, İbn Haldun'u "büyük bir Müslüman tarihçi ve sosyolog" olarak da nitelemektedir (Batsieva, 1965). Bununla birlikte, İbn Haldun'un öne sürdüğü tezlerin ekonomi politiğin dayandığı temellere yakın olduğu hususunun da altını çizmektedir. Ayrıca müellif bu çalışmasında, 1850'lerden 1950'lere kadar geniş bir zaman dilimini kapsayan dönemde İbn Haldun araştırmacılarının *Mukaddime* hakkında ileri sürdükleri temel görüşlerin genel bir derlemesini de sunmaktadır. Batsiyeva'nın *Mukaddime'nin* Rusçaya çevirisi ve yorumu niteliğini taşıyan bu temel eseri yarım kalmıştır. Batsiyeva'nın İbn Haldun'un toplum ve ekonomik görüşleri üzerine bir makalesi de 1979 yılında Türkçeye tercüme edilerek Türkiye'de *Yeni Ülke* dergisinde yayımlanmıştır (Batsiyeva, 1979).

Batsiyeva'nın İbn Haldun düşüncelerini ele alan temel eserleri aşağıdakilerdir:

Batsiyeva S. "İbn Haldun'un Ekonomik Görüşleri", *KSİNA*, 1961, cilt 47

Batsiyeva S. *İbn Haldun'un Tarihsel ve Sosyolojik Yapıtı Olarak "Mukaddime"*, Moskova, 1965

Batsiyeva S. *İbn Haldun'nun Sufizm Hakkındaki Eseri "Şifa es-sail, Blijniy i Sredniy Vostok*, Moskova, 1968

Batsiyeva S. "İbn Haldun'un tarihsel ve sosyolojik konsepti kapsamında coğrafya faktörü", *Pismenniy Pamyatniki i Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka, XII God. Sessiya LO İV AN SSSR*. Leningrad. 1977

Söz konusu çalışmalarda Batsiyeva'nın İbn Haldun'un birçok eserine ve düşünürün çok boyutlu kimliğine dikkat çektiği görülmektedir. Bu çalışmalarda dikkati çeken bir diğer önemli husus, Batsiyeva'nın aynı bilimsel ve büyük oranda Marksist düşünce kalıplarına uygun kavramlarla Haldun'un görüşlerini değerlendirmiş olmasıdır.

Sovyet dönemi en önemli İbn Haldun araştırmacılarından bir diğeri, SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı Sosyal Bilimler Enstitüsü Marksist-Leninist Felsefi Bölümü öğretim üyesi Aleksander Aleskandroviç İgnatenko'dur. İgnatenko Arap ülkelerinde ideolojik süreçlerin incelenmesi ve Arap düşünce sisteminin tarihi gibi konular üzerine çalışmalar yürütmüş bir bilim adamıdır. İgnatenko *İbn Haldun* (İgnatenko, 1980) adlı özgün çalışmasında, diğer konuların yanı sıra İbn Haldun'un devlet teorisine dikkat çekmektedir.

A. İgnatenko İbn Haldun hakkında bir dizi özgün ve dönemin ideolojik-bilimsel duyarlılığını da göz önünde bulunduran değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin, müellifin İbn Haldun'un "Arap dünyasının Marx'ı" olarak nitelendirilebileceğini ifade etmesi ve ona tarihsel materyalizmin mimarı payesini vermesi dikkat çekicidir. İgnatenko'nun, kendi eserinde İbn Haldun'un "insanların yaşadığı koşulların, geçimlerini nasıl sağladıklarına göre değişiklik gösterdiğini bilin" biçiminde sözlerini epigraf olarak kullanması bir anlamda Sovyet müellifin İslam düşünürünü hangi bakış açısıyla değerlendirdiğini de ortaya koymaktadır.

İgnatenko'nun İbn Haldun'u konu edinen temel eserleri aşağıdakilerdir:

İgnatenko A, *İbn Haldun*, Moskova, 1980

İgnatenko A, "İbn Haldun'un Devletin Doğası Üzerine Düşünceleri". *Narodı Azii i Afriki*, 1981, No1

Gerek Batsiyeva ve gerekse İgnatenko Sovyet okurlarını *Mukaddime* ile tanıştırmak, İbn Haldun felsefesinin temel ilkelerini belirli bir süreklilik içinde göstermeye çalışmışlar. Her iki araştırmacı, tarihsel süreci, toplumsal yapıların gelişimi dinamikleriyle ilişkilendiren yeni bir dünya tarihi konsepti ortaya koyarak İbn Haldun'un Arap-Müslüman tarihsel ve felsefi düşüncesine büyük katkı sağladığını belirtmişlerdir.

İbn Haldun'un güç ve devlet kavramlarına ilişkin düşüncelerine çarpıcı yorumlar getiren Batsiyeva ve İgnatenko, çalışmalarında bu konuyu özel olarak ele almamaktadırlar. Bu nedenle söz konusu kavramlara ilişkin değerlendirmeleri bütünsellikten yoksun bir görünüm arz etmektedir (Zolohutin, 2009, s.8).

Kazak asıllı felsefe tarihçisi Nur Kirabayev "Müslüman Doğu'nun Sosyal Felsefesi" adlı özgün eserinin bir bölümünü İbn Haldun'un felsefi görüşlerinin tahliline ayırmıştır (Kirabayev, 1987). Söz konusu eserde, modern sosyolojinin ve felsefenin gelişimi açısından İbn Haldun'un rolü, İbn Haldun düşünce sisteminde devlet ve medeniyet kavramları ve Müslüman Doğu'da sosyal felsefenin ve sosyolojinin gelişimi incelenmektedir.

Ayrıca, İbn Haldun'un devlet kavramına ilişkin görüşlerine SSCB Bilimler Akademisi'nin "Siyasi ve Hukuki Düşünceler Tarihi. Ortaçağ ve Rönesans" başlıklı özel yayınında da yer verilmiştir (İstoriya Politiceskih i Pravovih uçenyi 1986). Bu çalışmada, İbn Haldun'un devlet ve siyaset hakkındaki öğretisinin başlıca ayırt edici özelliğinin, tarihsel ve sosyolojik analiz temelinde devlet kavramına dair felsefi ve hukuki yaklaşımların bileşimi olduğu öne sürülmüş ve düşünürün görüşlerinin önemi şu sözlerle ifade edilmiştir:

"Her şeyden önce, İbn Haldun'un hedefi, "medeniyet" in tezahürünün bir göstergesi, biçimi ve ölçütü olarak görülen devletin oluşumu, gelişimi ve çöküşünün 'doğal yasalarını' tanımlamak-

tır. İbn Haldun teorisinin bir başka karakteristik özelliği ise ideal değil, gerçekte mevcut olan bir Müslüman devletini inceliyor olmasıydı. Bu temelde, İbn Haldun halifelüğün tarihsel gelişimini izlemiş ve yönetim biçimlerinin özgün bir sınıflandırmasını geliştirmiştir.” (İstoriya političeskih i pravovih učenij , 1986)

Sovyetler Birliği'nin üniversite ve araştırma kurumlarında bazı İslam ülkelerinden gelen doktora öğrencileri de eğitim görmekteydi. Bu öğrencilerin bir kısmı kendi kültür havzasına ait düşünürlerin görüşlerini araştırma konusu olarak seçmişlerdir. Bu bağlamda Abdurrazzak Muslim'in 1965 yılında Sovyetler Birliği'nin en seçkin üniversitelerinin arasında ilk sıralarda yer alan Moskova Lomonosov Üniversitesi'nde savunduğu “İbni Haldun'un Felsefi ve Sosyolojik Düşünceleri” başlıklı doktora tezi hem düşünürün sosyolojik görüşlerinin öne çıkarılması hem de birincil kaynakları kullanması açısından Rusça yazılmış İbn Haldun literatürüne önemli katkı niteliğindedir (Muslim, 1965, s.12).

1980'lerde İbn Haldun üzerine yapılan en kapsamlı çalışmalardan biri de M.H.Zeydan'ın “*Mukaddime*”ye Göre İbn Haldun'un Sosyo-Ekonomik Düşünceleri” başlıklı doktora tezidir (Zeydan, 1982). Bu çalışmada düşünürün ekonomi kuramı Zeydan tarafından detaylı olarak ele alınmıştır.

İbn Haldun'u Sovyet okuyucusuna tanıtan başka bir kaynak da ansiklopedilerdir. Bu bağlamda, “İbn Haldun” maddesinin yer aldığı Sovyet döneminde neşredilmiş önemli ansiklopedilerde (Büyük Sovyet Ansiklopedisi, Felsefe Ansiklopedisi, İslam Ansiklopedisi, Sovyet Tarih Ansiklopedisi) İbn Haldun'un hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş ve onun önemli tarihçilerden biri olduğu ve *Mukaddime*'de ortaya koyduğu tenkitçi felsefi fikirlerle (Filosofskiy Ençiklopedičeskiy Slovar, 1983) tarihçiler arasında özel bir yerinin bulunduğu belirtilmiştir. (Boşaya Sovetskaya Ençiklopediya, 1969) Ayrıca Sovyet Tarih Ansiklopedisi'nde İbn Haldun'dan bir tarih felsefesi kuramı ortaya koyan ilk düşünürlerden biri olarak bahsedilmiş ve 17-18. yüzyıl tarihsel maddecilik öğretisi düşünürlerinin öncüsü olduğu vurgulanmıştır (Sovetskaya İstoričeskaya Ençiklopediya, 1973-1982).

SSCB döneminde İbn Haldun üzerine yapılan değerlendirmelerin önemli bir kısmı da onun tarih metodolojisi ve tarif felsefesi üzerine yaptığı çalışmalarla ilgiliydi. Özellikle İslam tarihine bağlı bilimsel araştırmalarda İbn Haldun'un çalışmaları geniş yer bulmuştur. Rus tarihçiliğinde İbn Haldun'un yapıtlarına en sık başvuran tarihçi yukarıda da belirtildiği gibi V.V.Barthold olmuştur. Onun birçok çalışmasında İbn Haldun'un *Kitâbu'l-İber* adlı eserinden çok sayıda iktibas yapılmıştır.

Sonraki dönemlerde A.S. Agacanov'un (Agadjanov, 1991), Z.M.Bunyatov'un (Bunyatov, 1986), R. Hüseyinov (Guseynov, 1969) gibi Müslüman ve Türk kökenli tarihçilerin çalışmalarında da İbn Haldun'un eserlerine müracaat edildiği görülmektedir. Ama İbn Haldun çalışmalarına en önemli ilginin ünlü tarihçi ve etnograf Lev N. Gumilev tarafından gösterildiğini söylemek mümkündür. L. Gumilev geniş açıklamalarla bu ilgisini açıkça belirtmese de, onun Sovyet tarih metodolojisinin dışına çıkan yaklaşımında İbn Haldun'un etkisi dikkat çekmektedir. Özellikle, Gumilev'un tarih-iklim bağlamında geliştirdiği “neo-darvinist” görüşleri onun İbn Haldun'un “*Mukaddime*”sinde konuya ilişkin yaklaşımlarına ilgisiz kalmadığını ortaya koymaktadır (Gumilev, 2011).

Bir tarihçi yaklaşımıyla İbn Haldun'un eseri en geniş anlamda N.A.İvanov tarafından araştırma konusu yapılmıştır. Onun İbn Haldun'un *Kitâbu'l-İber* adlı eserine ilişkin “Kuzey Afrika Ülkelerinin Tarihi Hakkında Bir Kaynak Olarak İbn Haldun'un Kitabül-Iber Eseri” makalesi Afrika halklarının tarihinin öğrenilmesinde bu yapıtın önemine gönderme yapmaktadır. (İvanov, 1959).

Öte yandan Sovyetler döneminde İbn Haldun'la ilgili özet nitelikte açıklama ve bilgiler “İslam tarihi” ve “İslam medeniyeti”yle alakalı genel içerikli yapıtlara konu edilmiştir. Örneğin

Arap Medeniyeti Tarihi Üzerine Deneme (V-XII. Yüzyıllar) (Moskova 1982) isimli çalışmada Batsiyeva'nın makalesine yer verilmiştir.

SSCB'nin ilk yıllarının aksine 1930'lu yıllardan itibaren yapılan çalışmalarda İbn Haldun'un eserlerinin sosyoloji bilimi açısından önemi yeterince vurgulanmamıştır. Batsiyeva çalışmalarında İbn Haldun'un "sosyolojik" yönünü vurgulasa da, genelde onu sosyal tarih konsepti içine oturtmaya çalışmıştır. Bu durum daha çok, Sovyet Marksist ideolojisinin "Batılı burjuva bilimi" (Suleymanov 2010, s.119) olarak nitelendirdiği sosyolojiye ve bu alanda çalışan bilim adamlarına karşı olumsuz tutumdan kaynaklanıyordu. Bu yönde SSCB'de yapılan ilk girişimlerden biri 1990 yılında sosyoloji dergilerinin birinde Bilal Arabi tarafından kaleme alınmış makaleydi. SSCB Bilimler Akademisi Sosyoloji Enstitüsünün araştırmacılarından olduğu belirtilen, Ortadoğu kökenli Bilal Arabi İbn Haldun'u bir "Arap sosyolog" olarak nitelendirmiştir. (Arabi, 1990, s. 107-109). Müellif, bir bilgin olarak İbn Haldun'un Marx'a, Durkheim'e ve Comte'a etkisini dile getirerek, onun sosyolojik bakışına dikkat çekmiştir. Bu anlamda Arabi, İbn Haldun'un medeniyet, kültür ve devlet gibi sosyolojik olgulara bakışındaki özgünlüğe vurgu yapmaktadır. Küçük hacimli bu çalışmanın dönemin en ünlü sosyoloji dergilerinden biri olan *Sovetskiy Soçiologyçeskiy Jurnal'da* (*Sovyet Sosyoloji Dergisi*) yayınlanması İbn Haldun'un sosyoloji biliminin kurucusu olarak değerlendirilmesine yol açmıştır.

Genel olarak SSCB döneminde İbn Haldun üzerine yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde İbn Haldun'un fikirlerinin derinlikli olarak ve tüm yönleriyle araştırılmamış olması göze çarpmaktadır. Genel itibariyle bu çalışmalar hem bibliyografik tarzda yazılmış, hem de materyalist söylemleri ön plana çıkartan tarihsel-sosyolojik değerlendirmelerden oluşmaktadır. Ayrıca bu değerlendirmelerin bir kısmı oryantalist, bir kısmı da Batı eksenli görüşlerden beslenmektedir. Bazı çalışmalarda ise İbn Haldun'un taşıdığı kültürel, siyasi ve dini değerler pek dikkate alınmayarak onun dünya bilim tarihindeki yeri belirtilmiştir. Bu bakımdan İbn Haldun, daha ziyade kökleri Platon ve Aristoteles'e uzanan fikirlerin ve düşüncelerin İslam dünyasındaki temsilcisi olan birkaç aydın kişilikten biri olarak zikredilmiştir. Asıl vurgu genelde İbn Haldun'un çalışmalarındaki sosyal ve tarihsel materyalizmle ilgili konular üzerine yapılmış, İbn Haldun'un özgünlüğünden ziyade, eleştirel üslubuna dikkat çekilmiştir. Ayrıca İbn Haldun'un eserlerinin Sovyet okuyucusu tarafından diğer Arap-İslam filozoflarının eserlerine nispetle daha az tanındığı da konunun uzmanları tarafından eleştirel bir üslupla dile getirilmiştir (Zolotuhin, 2009, s. 9). Yine bu dönemdeki tüm çabalara rağmen, İbn Haldun'un başyapıtı olan *Mukaddime*'nin bir bütün halinde Rusçaya tercüme edilmemiş olması bir eksiklik olarak görülmektedir.

3. SSCB Sonrası Dönemde İbn Haldun Çalışmaları

Hem Sovyetlerin çöküşünün ardından ortaya çıkan bilimsel durağanlık, hem de bilim insanlarının bölgesel ve yakın tarih çalışmalarına öncelik tanınması İslam düşünce tarihine ilgiyi bir süreliğine azaltmıştır. Bu durağanlık süreci kısa sürmüş, 21. yüzyılda bilgi çağının ortaya çıkardığı yeni koşulların da etkisiyle devletlerin yeniden bu tür çalışmalara destek vermesine olanak sağlamıştır. Bu süre zarfında SSCB döneminde fazla ilgi görmemiş İslam tarihiyle ilgili çok sayıda çalışma Rus diline kazandırılmış ve araştırmalara konu edilmiştir. Özellikle de, İslam hukuk sistemi ve devlet yapısı bilimsel çalışmaların yönünün bu alana kaymasında ciddi bir etkendi. Bu süreçte İbn Haldun'un eserlerine olan ilgi artarak devam etmiştir. Bunun nedeni, sadece Doğu'nun kültürel ve felsefi mirasına yönelik genel ilginin artması değil, İbn Haldun'un yüzyıllar önce ortaya koyduğu siyaset teorisinin, özellikle de güç ve devletle ilgili düşüncelerinin, günü-

müz dünyasında cereyan eden modern sosyo-politik ve düşünsel süreçleri anlamlandırmayı sağlayan belirli önermeler içermesidir.

Yine de, İbn Haldun'un düşünceleri ağırlıklı olarak modern ideolojik tartışmalarda yer almasına rağmen, Rusçada onun felsefi görüşlerinin analizine odaklanmış sadece birkaç eser bulunmaktadır. Bunlar arasında felsefeci bilim insanı Andrey Smirnov'un "İbn Haldun ve Onun Yeni Bilimi" adlı makalesi daha fazla dikkat çekmektedir. (Smirnov, 2008, s.159-186). Smirnov bu çalışmasında İbn Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinin kendi iç mantığı bağlamında çeşitli kavramlar arasındaki ilişkiyi ele almakta, *Mukaddime*'de Arap-Müslüman kültürünün özgün anlamlarıyla özdeşleştirildiği kavramları ortaya koymaktadır.

İbn Haldun'un görüşlerini araştıran İslam tarihçisi İgor Alekseyev "İbn Haldun'a Yeni Bir Bakış" adlı makalesinde, son yıllarda Batı'da İbn Haldun ve onun fikirlerini ele alan çok sayıda monografik çalışma yayınlanmış olmasına rağmen, Müslüman ülkelerde İbn Haldun ile ilgili yayınlanan eserlerin sayısının yetersiz olmasını eleştirel bir üslupla dile getirmektedir. Alekseyev Rus araştırmacıların Batsieva ve İgnatenko'nun yukarıda belirtilen çalışmalarının yayınlanmasından bu yana İbn Haldun eserlerine çok az muracaat edildiğini sitemkar bir dille ifade etmiştir (Alekseyev 2008, s.12). Alekseyev makalesinin sonunda *Mukaddime*'nin tamamının Rusçaya çevirilmesi gerektiğini belirtmiştir.

İbn Haldun'un düşünce sistemini araştıran bir diğer şarkiyatçı akademisyen Margarita Stepanyants, İslam siyasi düşünce tarihine ve sosyolojinin gelişiminde önemli katkısı olan İbn Haldun felsefesinin temel unsurlarını ayrı ayrı ele almaktadır. Stepanyants'ın bu bağlamda ele aldığı konular arasında İbn Haldun'un toplum felsefesi, felsefe ve din ilişkisi, devlet ve yaratıcı-insan kavramına ilişkin fikirleri yer almaktadır (Stepanyanç, 2001, s. 482-490).

Eğitim sistemlerini araştıran hukukçu Elena Kananikina, "Eğitim Kurumunun Gelişiminde Politik ve İdeolojik Eğilimler" başlıklı bir makalesinde İbn Haldun'un eğitim ve öğretime ilişkin görüşlerine bir bölüm ayırmıştır (Kananikina 2012). Araştırmacı İbn Haldun'un eğitim ve öğretime ilgili birçok konuda çağının ilerisinde modern yaklaşımlar ortaya koyduğunu dile getirerek, eğitime dair görüşlerinin pek çoğunun günümüz açısından da büyük önem taşıdığını söylemektedir. Kananikina'ya göre, İbn Haldun'un eserlerinde akıl ve düşünmenin önemini vurgulaması, onu diğer Müslüman düşünürlerden, özellikle de Gazali'den ayıran temel özelliktir.

Yine bu bağlamda Artem Kuçinov'un İbn Haldun'un sosyal yaşamla ilgili görüşlerine odaklanan "Toplumsal Bilginin Gelişmesine İbn Haldun'un Etkisi" başlıklı makalesinde düşünürün Batılı sosyologların fikirleriyle karşılaştırıldığı bir tahlil sunulmuştur (Kuçinov, 2013, s.1-5).

Tarihçi bilim insanı Oleg Kiriçenko "İbn Haldun'un Tarihsel-Felsefi Konsepti" adlı makalesinde, İbn Haldun'un tarihsel sürecin kapalı döngüsüne ilişkin görüşlerini ele almaktadır. Kiriçenko, İbn Haldun'un kendi oluşturduğu toplum ve devlet kuramında mistisizme hiçbir şekilde cevaz vermediğini dile getirmek kaydıyla, bu açıdan onun Vico, Machiavelli, Montesquieu gibi düşünürlerle aynı sırada yer aldığını belirtmektedir. (Kiriçenko, 2009, s. 14-17). Yine düşünürün tarih felsefesini konu alan bir başka araştırmacı-tarihçi Musaelyan "İbn Haldun'un Tarih Felsefesi Konsepti" başlıklı makalesinde, İbn Haldun'un tarihsel olgular ve sebepler arasında kurduğu ilişkiyi dikkat çekerek, İbn Haldun'un tarih metodunun temel özelliğinin sosyal tarihçilik olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Musaelyan'a göre, İbn Haldun'un toplum analizinde üretimi, toplumların değişmesi ve gelişmesindeki belirleyici faktör olarak görmesi düşünürün görüşlerinin isabetli olmasının önemli sebeplerinden biridir (Musaelyan 2000). Rusya Bilimler Akademisi Felsefe Enstitüsü'nden İlşat Nasırov geniş literatür taramasına dayanarak kaleme aldığı "Osmanlı Entelektüel Geleneğinde "İbn Haldunculuk" başlıklı makalesinde İbn Haldun'un tarih metodolojisinin XVI-

XIX yy'da Osmanlı tarihçileri ve düşünürleri üzerindeki etkisini ortaya koymaya çalışmakta ve İbn Haldun ekolüne mensup Türk tarihçilerden bahsetmektedir. (Nasırov, 2016, s. 106 -120) Bu çalışma kapsamında müellifin İbn Haldun ile Katip Çelebi arasında ortak noktalara işaret etmesi, özellikle her ikisinin devlet anlayışına bakışındaki aynılığı belirtmesi dikkate değerdir.

Son zamanlarda, çoğunlukla felsefe alanında İbn Haldun'un düşüncelerini konu edinen doktora düzeyinde tez çalışmalarında önemli bir artış gözlenmiştir. Bu bağlamda, Fomina Daria'nın "İbn Haldun Felsefesinde Güç ve Devlet" (Fomina, 2003.) ve Vsevolod Zolotuhin'in "İbn Haldun Felsefesi" (Zolotuhin, 2009) başlıklı tez çalışmaları önem arz etmektedir.

Bu çalışmalarda, Arap-Müslüman düşünürü olan İbn Haldun'un ortaya koymuş olduğu güç ve devlet kavramlarının tahlili ele alınmıştır. Ayrıca, bunların İbn Haldun felsefesindeki yerinin incelenmesi suretiyle sosyal-felsefi ve tarihsel-felsefi görüşleri üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, Zolotuhin'in tez çalışmasının özellikle altının çizilmesi gerekir. Nitekim araştırmacı kendi çalışmasında *Mukkadime*'de yer alan kavramları bütünsel bir yaklaşımla ele almaya çalışmakta ve burada Smirnov'un metodolojisine dayanarak, *Mukkadime*'de kullanılan temel kavramların anlamını ortaya çıkarmak suretiyle ilişkilerini ve bağlantılarını belirlemeye çalışmaktadır.

Aynı zamanda bu tezlerde, İbn Haldun'un eserlerinin incelenmesine ilişkin yukarıda zikredilen bazı eleştiriler de yer almaktadır. Böylece, Fomina (Fomina, 2003) ve Zolotuhin (Zolotuhin, 2009, s.16) kendi tez çalışmalarında İbn Haldun hakkında yapılan araştırmalardan bahsederken, düşünürün eserleri hakkında daha önceki çalışmaların eksikliklerine temas etmekte ve bugüne kadar İbn Haldun'nun güç ve devlet kavramlarının kapsamlı bir analizinin yapılmadığını vurgulamaktadırlar. Öte yandan, her iki müellifin bu çalışmalarında da Sovyet döneminin bilimsel-ideolojik yaklaşımı göze çarpmaktadır.

İbn Haldun'un düşünce sistemine ilişkin yapılan Rusça tez çalışmaları arasında İslam ülkelerinden olan doktora öğrencilerinin araştırmaları da bulunmaktadır. Bu bağlamda Muhammet Ahmet Halak'ın "İbn Haldun'un Eğitime İlişkin Görüşleri" başlıklı tez çalışmasında düşünürün eğitime ilişkin görüşleri geniş bir biçimde incelenmektedir (Halak, 1991). Bir başka araştırmacı Saad İbrahim Al-Saad Ali "İbn Haldun'un Felsefi ve Sosyolojik Öğretisi" başlıklı tez çalışmasında düşünürün sosyolojik görüş ve tahlillerine geniş yer vermiştir. Her iki araştırmacının Ortadoğu kökenli olması yaklaşımlarında da kendisini göstermektedir. Özellikle, son kez onu Batılı tarihçi ve düşünürlerle mukayese ederek, İbn Haldun'un sosyolojinin müjdecisi olduğunu ifade etmiştir (Saad, 1992).

Öte yandan, konuya ilişkin son zamanlarda yazılan makalelerin Sovyet sonrası siyasi süreçlerin ve olayların analizi bağlamında İbn Haldun'un fikirlerine dayandığı gözlemlenmektedir. Bu yazılarda ülkenin toplumsal politik yaşamına dair önemli eleştirilerde bulunulurken, bu eleştirilerin İbn Haldun kuramlarına dayandırılması dikkat çekmektedir.

M.T. Yakupov "İbn Haldun ve D. Overton'un Yaklaşımları Bağlamında Ukrayna'daki Trajik Olayların Felsefi Boyutu" adlı makalesinde, İbn Haldun öğretisine dayanarak, Ukrayna'daki turuncu devrimleri felsefi olarak analiz etme girişiminde bulunmuştur (Yakupov, 2015, s. 48-53).

Son dönemlerde, bu çerçevede İbn Haldun'un düşünce sistemi üzerinde yapılan çalışmalar arasında Novosibirsk Devlet Üniversitesi Felsefe Bölümü öğretim üyesi Nikolay Rozov'un eserleri dikkat çekmektedir. Rozov, farklı toplum kesimlerinin ve özellikle aydınların duygusal enerjilerinin kaybolma nedenlerini İbn Haldun, Durkheim ve Kollinz'in kuramlarından yola çıkarak açıklamaya çalışmaktadır. Rozov İbn Haldun'un yaratıcı yaşamı süresince üzerinde çalıştığı konuları belirlemekte ve bunlar arasında özellikle devletin dinamik bir açıklaması açısından farklı varolma aşamalarını vurgulamaktadır (Rozov, 2016 , s.16).

Rozov, *Mukaddime*'de üzerinde durulan "asabiyye"nin bozulmasının nedenlerini ele alarak Rus toplumunun ve devletin modern biçimleri ile bir karşılaştırmasını yapmaktadır. Buna göre o, iktidarı elinde bulunduran bir grubun zamanla zafer sarhoşluğu içinde yönetme hakkını tekel- leştirmeye çalıştığı ve yakın geçmişte eşit durumda olduğu diğer grup üyelerine karşı adaletsiz bir mücadele yürüttüğünü belirtmektedir. "Yardakçıların hırsı düşürülmeye çalışılmakta, güç sis- temi hiyerarşik hale getirilmektedir. Temel toplumsal bağı oluşturan asabiyye'nin yerine fedakar- lık ve dayanışmadan yoksun bir tür "hanedanlık" sistemi geçmektedir." Rozov'a göre, asabiyye- tin bozulmasının bir diğer nedeni de, yöneticilerin zenginlik düşkünü olmalarıdır. (Rozov 2011)

N.Rozov'un çalışmasında hukuk çerçevesinde İbn Haldun'a baş vurması ve bu konuda bilgi- nin görüşlerini Rus toplumu açısından gündeme getirmesi oldukça önemli ve ilgi çekicidir. Öye görünüyor ki, yazar Rusya'da hukuk-söylemlerin yapısının belirlenmesinde, İbn Haldun'un söy- lemlerini bir tarihsel üst-söylem tarzı olarak görmemiş, bir çok alanda karşılıklı bağlantıları da göstermek çabası içine girmiştir. Bu anlamda, hukuk açısından İbn Haldun'un araştırma konusu yapılması, özellikle de sosyal ve politik adalet anlayışının bariz biçimde belirtilmesi İbn Hal- dun'un eserinin günümüz açısından ne denli ufuk açıcı ve ilham verici olduğunu göstermektedir.

4. Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde İbn Haldun Çalışmaları

1991'de SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlığını kazanan Türk cumhuriyetlerinde geleneğe dönüş bağlamında İslam düşünürlerine ilginin arttığı gözlenmektedir. Bu bağlamda gö- rüşlerine başvuru isimleri arasında İbn Haldun'un çalışmaları da bulunmaktadır.

Özellikle Azerbaycan'da İbn Haldun üzerine yapılan çalışmaların daha fazla olduğu görül- mektedir. Bunun nedenleri arasında, Azerbaycanlı araştırmacıların Rus kaynaklarının yanı sıra Türk kaynaklarından da yararlanma imkanlarının olması sayılabilir.

Azerbaycan'da İbn Haldun üzerine yapılan ilk özgün çalışmalardan biri Azer Mehdioglu'nun *İbn Haldun ve Onun Felsefesi* başlıklı kitabıdır. 2006 yılında yayımlanmış bu çalışmada İbn Haldun'un görüşleri ana hatlarıyla ele alınmaktadır (Mehdioglu, 2006). Dolayısıyla bu çalışma çok önemli bir boşluğu doldurur niteliktedir.

Azerbaycan Felsefe Birliği başkanı Selahaddin Halilov "İbn Haldun – Materyalist, K.Marx İdealist Görünümünde" başlıklı makalesinde İbn Haldun'un görüşlerini Marx'la karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. (Xəlilov, 2009.) İbn Haldun'un medeniyet tasavvuru üzerinde de duran Halilov, tarihi determinizm ve ekonomik faktörün toplumsal yaşamdaki diğer alanlar için ne denli önemli olduğunu Marx'tan bir kaç yüzyıl önce İbn Haldun tarafından ortaya konulduğunun altını çizmektedir. Aynı zamanda müellif, İbn Haldun'un, sanılandan daha fazla dine ve Kur'an'a istinad ettiğini vurgulamaktadır (Xəlilov, 2009, s. 21).

Azerbaycan'da İbn Haldun geleneğini ele alan bir başka akademisyen Hamlet İsaханlı'dır. İsaханlı tarih yazımının kökenlerini araştırdığı yazı dizisinin bir bölümünü ayırdığı "Geçmişin Felsefesi ve Tarihi Nasıl Yazılır -İbn Haldun ve Tarih Felsefesi" başlıklı makalesinde İbn Hal- dun'un hayatı hakkında bilgi verdikten sonra onun devlet, toplum ve siyasete ilişkin görüşlerini açıklamaktadır (İsaханlı, 2011).

Bakü Devlet Üniversitesi sosyoloji bölümünden Rüstemov, Cavadov ve Aliyeva'nın birlikte kaleme aldıkları "İbn Haldun'un Devlet Yönetimi Hakkındaki Düşünceleri" başlıklı makalede İbn Haldun'un devletin aşamaları ve ömrü hakkındaki görüşleri hakkında kısa bir malumat veril- mektedir. (Rüstemov , 2013).

İbn Haldun'un görüşlerini ele alarak açıklamaya çalışan bir başka Azerbaycanlı araştırmacı ve bu makalenin de yazarı Abulfaz Süleymanov'dur. Süleymanov "İbn Haldun'un Sosyoloji Gö-

rüşleri” başlıklı makalesinde İbni Haldun’un toplum çözümlemesini ve asabiye kavramını ele almakta ve buradan hareketle onun sosyoloji bilimindeki yerine değinmektedir. (Suleymanov, 2006, s.100-112) Süleymanov bir başka makalesinde İbn Haldun’un Asabiye kuramına dayanarak Türk Dünyasının sorunlarını ve bütüncül yapıda Türk kimliğinin inşa ediliş sürecini irdelemektedir (Suleymanov, 2011, s. 57-67).

Azerbaycan’ının yanısıra Tacikistan Cumhuriyeti’ndeki araştırmacılar da,İbn Haldun’un görüşlerine ilgi duymuşlardır. Bu bağlamda Hobiljon Zikirov’un Rusça kaleme aldığı “İbn Haldun’un Sosyo-Politik Felsefesi” (Zikirov 2009) başlıklı doktora çalışması (Zolohutin 2009, 160) önem arz etmektedir. Zikirov, kendi çalışmasının tanıtarak İbn Haldun ve diğer İslam-Doğu düşünürlerinin fikir dünyasına başvurma bağımsızlığını yeni kazanmış Tacikistan gibi ülkelerde hoşgörünün oluşması ve özgür, insancıl yaklaşımın benimsenmesinde önemli bir role sahip olduğunu vurgulamaktadır (Zolohutin, 2009, s.6). Aynı zamanda müellif İbn Haldun’un görüşlerinin Tacikistan’da siyasal iktidarın, yeni devlet yapılanmasının, milli kimliğin inşa sürecinin ve dini değerlerin oluşumundaki önemine de değinmektedir.

İbn Haldun düşüncelerini ele alan bir başka Tacik araştırmacı Abdulhonov “İbn Haldun’un Eserlerinde İnsan Felsefesi” başlıklı makalesinde onun düşünce sisteminde insana dair yaklaşımları irdelemektedir. (Abdulhonov, 2005, s. 53-55.)

Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’da ise İbn Haldun’a ilişkin çalışmalar daha ziyade siyaset bilimi kitaplarındaki İbn Haldun’un devlet yönetimine dair görüşlerini konu alan bölümler ve ansiklopedi maddeleriyle sınırlı kalmıştır.

Öte yandan Rusya Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Türk toplulukları arasında İbn Haldun konusunu ele alan çalışmalar arasında Kazan Federal Üniversitesi’nden akademisyen Aydar Habutdinov’un araştırmaları dikkat çekicidir. Müellif “İbn Haldun ve Huseyin Faizhanov: Tarih Biliminin Metodolojisi ve Çağdaşlığın Tahlili” başlıklı makalesinde Kazan ve Kasım Hanlığı tarihi üzerine araştırma yapan Hüseyin Faizhanov’un tarih metodolojisi üzerinde İbn Haldun’un etkilerinden bahsetmektedir. (Habutdinov 2011 a) Habutdinov, özellikle Faizhanov’un *Risale* adlı çalışmasında Kazan Hanlığı’nın ömrüne ilişkin yaptığı tespitinin İbn Haldun’un bir ülkeye 120 yıllık ömür biçmesi tespitiyle örtüştüğünü vurgulamaktadır. Habutdinov “İbn Haldun’un Asabiye Kuramı Bağlamında Orenburg Bölgesi “Medrese-i Muhammediye” Meclisinin Liderlik Olgusu: Kuramsal Deneme” başlıklı bir diğer makalesinde Orenburg bölgesi “Medrese-i Muhammediye” Meclisi tarafından yönetilen İdil-Ural Bölgesi Müslümanları arasında seçkin grupların oluşma ve grup içi dayanışma sürecini İbn Haldun’un asabiye kavramı üzerinden değerlendirmektedir. Müellif 1917 Ekim Devrimi sonucunda özel mülkiyetin ortadan kalkmasıyla müslüman ahali arasında asabiye ruhunun çözüldüğünü dile getirmektedir. (Habutdinov 2011 b)

5. Sonuç

Çok yönlü ve özgün bir düşünür olma özelliğiyle ün kazanan İbn Haldun’un eserleri dünyanın farklı bölgelerinde olduğu gibi Avrasya coğrafyasında da yoğun ilgi görmüştür.

SSCB döneminde Batsiyeva, Barthold, Kirabayev, İgnatenko ve Smirnov gibi bilim adamları tarafından İbn Haldun’un düşünceleri felsefe, tarih ve sosyoloji bilimi boyutlarıyla ele alınmış, onun devlet ve topluma ilişkin görüşleri irdelemiştir. İbn Haldun’un düşünce sistemini inceleyen tüm araştırmacılar, düşünürün sosyal ve siyasi düşünce tarihine büyük katkı sağladığını kabul etmişlerdir. Ne var ki, tüm bunlara rağmen, bu dönemde yapılan çalışmaların önemli bir kısmının dönemin ideolojik kalıpları içinde, materyalist bakış açısıyla ele alındığı görülmektedir. Bu bağlamda Sovyetler’in İbn Haldun’a önem vermesi, daha ziyade sosyalist bir tarih anlayışı oluşturma

arzusundan ve toplumların sosyal kimliklerini ön plana çıkartan fikirleri temel kabul etmelerinden ileri gelmekteydi. Bu anlamda İbn Haldun hakkındaki çalışmaların salt bilimsel bir gayeden kaynaklandığını söylemek pek de mümkün değildir. Yine de, özellikle SSCB'nin ilk kuruluş dönemindeki İbn Haldun'a yaklaşımlarda bilimsel kaygıların öncelik teşkil ettiğini altını çizmek gerekir. Örneğin Barthold gibi alanlarında otorite olarak kabul edilen bilim adamları daha rasyonal yaklaşımlarla İbn Haldun'un çalışmalarına müracaat etmiştir. Tüm bunlara rağmen, Sovyet döneminde çok sayıda Müslüman bilginin eserleri Rus diline kazandırıldığı halde, İbn Haldun'un eserlerinin, özellikle de onun *Mukaddime*'sinin tercüme edilmemiş olması önemli bir eksik olarak görülmüştür.

SSCB dönemi sonrasında da İbn Haldun'un ilim geleneğine olan yoğun ilgi devam etmiş, hem Rusya hem de bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri'nde konuya ilişkin çok sayıda eserler verilmiş; ayrıca düşünürün görüşlerinin birçok yönüyle ele alındığı doktora tezleri yapılmıştır. Özellikle İbn Haldun'un "asabiyet" kuramı bu ülkelerin bağımsızlığı bağlamında ortaya çıkan yeni durumları açıklamak üzere sıkça başvurdukları bir görüş haline gelmiştir.

Genel itibariyle bu dönemde İbn Haldun üzerine yapılmış bir çok çalışmada, düşünürün devlet, ekonomi, toplum, eğitimle ilgili önemli görüşleri ele alınmıştır. Bununla birlikte, *Mukaddime*'nin bütün bölümlerinin üzerinde durulmadığı görülmektedir. Genellikle araştırmacılar, İbn Haldun konseptinin bütünsel bir resmini vermeye çalışırken, *Mukaddime*'nin sadece belirli bir yönünü vurgulamaktadırlar. Ayrıca, birçok araştırmacının İbn Haldun'un fikirlerini sonraki yüzyıllardaki Avrupalı filozofların, sosyologların, siyasal iktisatçıların ve kültür bilimcilerin fikirleri ile karşılaştırma eğiliminde olduğu da gözlenmektedir.

İbn Haldun'a Marksist bakış açısıyla yaklaşan çalışmalar, onun en fazla iktisat ve tarih ile ilgili görüşlerini ele almıştır. İbn Haldun'un iktisat ile ilgili görüşleri üzerinde duran araştırmalar, onun düşüncesinde iktisadın toplumsal değişim/dönüşümün temel dinamiği olduğunu iddia etmektedir. Öte yandan, *Mukaddime*'nin Rusçaya henüz tam olarak çevrilmediği dikkate alınacak olursa, İbn Haldun'la ilgili Rus literatüründe söz konusu olan çalışmaların bir bakıma yetersiz kaldığı söylenebilir. Bunun başlıca nedeni İbn Haldun terminolojisinin zorluğu ve bu dillere tercüme edilmesinde yaşanan ciddi sıkıntılardır. Bu zorluk İbn Haldun'un yapıtlarına yaklaşımda da kendisini göstermektedir. Bundan dolayı İbn Haldun'la ilgili değerlendirmeler dar kapsamda kalmakta, birçok açıdan yazarların birbirlerini tekrarladığı görüşler çerçevesinin dışına çıkamamaktadır.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, İbn Haldun'un umran ilmi olarak adlandırdığı bu özgün tarihsel ve sosyolojik düşünsel açılımı güncel ideolojilere eklemlemeye çalışmadan değerlendirmek önemlidir. Bu bağlamda İbn Haldun'un bu tarihsel sosyolojik kuramsal açılımını anakronizme teslim olmadan tarihselleştiren bir bakış açısı geliştirmek gerekmektedir. Diğer taraftan İbn Haldun'un ileri sürdüğü bu kuramın yaşamsallığını sürdürmesi için anlaşılması ölçüsünde aşılması da bir ihtiyaçtır. Avrasya coğrafyasında İbn Haldun'un bu kuramı üzerine Barthold gibi az sayıda entelektüelin ortaya koyduğu kapsamlı değerlendirmeler bu konuda anlamlı bir çıkış noktası olabilir. Bu saikle İbn Haldun'un düşüncesi üzerine geçmişte dile getirilen önemli düşünceleri takip etmek, İbn Haldun'un metinleri üzerine yapılacak kapsamlı bir çeviri faaliyetini teşvik etmek ve İbn Haldun'un ortaya attığı görüşleri anlayarak aşacak özgün bir düşünsel konum oluşturmak bu coğrafyada olumlu bir kuramsal, toplumsal ve toplumlar arası içerik sağlayabilir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almamıştır.

Kaynaklar

- Abdulrazzak, M. (1965). *Filosofskiye i soçiologicalskiye vozzreniya İbni Halduna*. (Doktora Tezi) Moskova Devlet Üniversitesi.
- Abdulhonov F. M. (2005). Muammoi inson dar falsafasi İbni Haldun. *Payomi Donışgoxi omuzgori*, 2.
- Agadjanov S.G. (1991). *Gosudarstvo Seldjukidov i Srednyaya Aziya v XI-XII vv*. Moskova: Nauka.
- Alekseyev I. L. (2008). Vozvraşayas k İbni Haldunu (vmesto predisloviya). *Pax islamica*
- “Al-Mukaddima”, (2004). Kazaxstanskaya naçionalnaya ençiklopediya, Almatı: Tom I.
- Arabi B. (1990). İbn Xaldun – osnovoplojnik arabskoy soçologii, *Soçiologicalicheskiye isledovaniya, tom, 11*, 107-109.
- Barthold, V. (1992). *İslam i kultura musulmanstva*, Moskova: MQTU.
- Barthold, V. (1963). Obşıye raboti po istorii sredney azii raboti po istorii kavkaza i vostochnoy yevropı. Moskova: İzdatelstvo Vostochnoy Literaturı.
- Batsıyeva, S. (1965). *İstorika sosiologicalskiy traktat İbni Halduna “Mukkaddima”*. Moskova.
- Batsıyeva, S. (1979). İbn Haldun’un toplumsal ortami ve İktisadi Fikirleri, *Yeni Ülke*, 8.
- Belyayev, E. (1940). İstoriko- soçiologicalheskaya. teoriya İbn Halduna, *İstoriik Marksist, 4-5*
- Buniyatov Z. (1986). *Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov (1097-1231)*. Moskova.
- Bolşaya Sovetskaya Ençiklopediya (1969), v 30 t. Ed: Prohorov, A. 3b. Moskva. Sovetskaya Ençiklopediya 1969-1978.
- Filosofskiy Ençiklopedičeskıy Slovar. (1983). Moskova, Sovetskaya Ensiklopediya. Gl. redakçiya: L. F. İliçyov, P. N. Fedoseev, S. M. Kovalyov, V. G. Panov.
- Fomina, D. (2003). *Vlast i gosudarstvo v filosofiyi İbn Halduna*. (Doktora Tezi). Rossiyskiy Universitet Drujbi Narodov, Moskova.
- Guseynov R. (1969). *Seldjuki i zakavkazye*, (Doçentlik Tezi), Baku.
- Habudtinov, A. (2011a). İbn Haldun i Husayin Fazihanov: Metodologiya istoričeskoy nauki i analiz sovremennosti. *Fazihanovskıye Çteniya*. 8.
- Habudtinov, A. (2011b). Liderstvo u Musulman okruga orenburgskogo magometanskogo duhovnogı sobraniya v svete teorii İbn Halduna ob asabiı: Opıt postroyeniye gipotezi. *Jurnal Pax İslamıxa 2(7)*
- Halak, M. (1991). *Pedagogičeskıye ideı İbn Halduna*. (Doktora Tezi). Nİİ Teoriyi i İstoriyi Pedagogiki, Moskova.
- Haldun, İ. (1969). (Per. Batsıyeva) İzbranniye Proizvedeniya Mıslıteley Stran Blijnogo i Srednego Vostoka IX—XIV vv. *Vvedeniye (fragment)*. Moskova
- İgnatenko, A. (1980). *İbn-Haldun*. Moskova.
- İsaxanlı H. (2011). Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır? İbn Xəldun və tarix fəlsəfəsi. *Xəzər X əbər 2 93*, Erişim adresi: <http://hisaxanlı.org/wp-content/uploads/2012/06/293.pdf>
- İvanov, N. (1959). “*Kitab al-Ibar*” İbn Halduna kak istoçnik po istoriyi stran severnoy Afriki v XIV v. v kn. Moskova: Arabskiy Sbornik.
- Kanankina . E. (2012). Politiko ideologicalskıye tendençiyi v razvitiye instuta obrazovaniya. Erişim adresi: http://enotabene.ru/pp/article_447.html
- Kirabayev, N. (1987). *Soçialnaya filosofiya musulmanskovo vostoka*. Moskva: İzdatelstvo Universiteta Drujbi Narodov.
- Kiriçenko, O. (2009). İstoriyosofskaya konçepçiya İbn Xalduna. *Vestnik Maykopskogo Gosudarstvennogo Texnologicheskogo Universiteta, 1*, 15-17.
- Kuçinov, A. (2013). Vliyanie İbn Xalduna na razvitie obşestvennoy mıslı, *Sessiya “Vostokovedenie, afrikanistika”*, Konferantsiya Lomonosov
- Levin İ. (1926). İbn-Haldun - Arabskiy Soçiology XIV v. *Noviy Vostok. 12*, 241-263.
- Lenin, V., Gorkiy, A. (1958). *Pisma, vospominaniya, dokumentı*. Moskova.
- Gumilev, L (2011). *Etnogenez i biosfera zemli*. Moskova.
- Musaelyan, L. (2000). Konçepçiya filosofii istorii İbn Xalduna. *Filosofiya i Obşesctvo 3* (20).
- Nasırov, İ. (2016). “İbn-Haldunizm” v osmanskoy intellektualnoy tradisiyi (XVI-XX Vv.) *Filosofskiy Jurnal. 9* (3), 106-120.

- Okumuş, E. (2006). İbn Haldun'un osmanlı düşüncesine etkisi. *İslam Araştırmalar Dergisi*, 15, 141-185.
- Rozov, N. (2011). Emocionalnaya energiya istoriko sosiologičeskiy analiz. *Soçiologyčeskiye İssledovaniya*, 2, 12-23.
- Rozov, N. (2006). Zakon İbn Halduna. K çemu mojet privesti rost korrupsiyi i silogovo prinujdeniya v rossii. *Političeskiy klass*, 16, 74-84
- Rüstomov, İ. Cavadova, H. Əliyeva Y. (2013). İbn Xəldun dövlət idarəçiliyi haqqında. *Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-Siyasi Elmlər Seriyası* 4.
- Saad, İ. (1992). Filososfsko-soçiologyčeskoe Uçeniya İbn Halduna (Doktora Tezi) Sankt- Peterburg. un-t. St.-Petersburg.
- Smirnov, A. (2008). İbn Haldun i evo novaya nauka. İstoriko filososfskiy ejegodnik Moskva. Sovetskaya İstoričeskaya Ençiklopediya. V 16 tomah, M. *Sovetskaya Ensiklopediya*. 1973-1982.
- Stepanyanç, M. (2001). İbn Haldun. *Vostoçnaya Filosoifiya*, Moskva.
- Süleymanov, A. (2006) "İbni-Xaldunun sosyoloji görüşləri", *Fəlsəfə ve Sosial-Siyasi Elmlər Jurnalı*, 3 (4), 100-112.
- Süleymanov, A. (2011). Türk dünyası'nda bütüncül karakterde bir türk kimliğinin inşası açısından İbn Haldun'un önemi, *Özne Dergisi*, 15, 57-67
- Suleymanov, A. (2010). Challenges of sociology in Azerbaijan", facing an unequal world: Challenges for a global sociology. *ISA Conference of the Council of National Associations*, Conference Publications, 2, 118-126.
- Mehdioğlu, A. (2006). *İbn Xəldun və onun fəlsəfəsi*. M.Adilov (Ed), Bakı: Nurlan.
- Xəlilov, S. (2009). İbn Xəldun – materialist, K.Marks isə idealist simasında. *Fəlsəfə v e S osyal-Siyasi E lmlər Jurnalı*, 2, 10-23.
- Yakupov, M. (2015). Vvedeniye v filososfkiye izmereniye tragičeskih sobitii na Ukraine s konceptualnıh poziciyi İbn Halduna i d overtone. *Vestnik Razvitiya nauki I obrazovaniye*, 1.
- Zeydan, M. (1982). *Soçialno-ekonomičeskiye Vozreniya İbni Halduna po "Al-Mukaddime* (Doktora Tezi), Moskova.
- Zikirov, H. (2009). *Soçialno -političeskaya filosoifiya İbni Halduna*. (Doktora Tezi), A. M. Bogoutdinova, Duşanbe.
- Zolohutin, V. (2009). *Filosoifiya İbni Halduna*. (Doktora Tezi), Moskova.

